

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИРОДИ

У статті проаналізовані особливості ментальності українського народу в його ставленні до природи. Охарактеризовано аспекти ставлення українців до землі та домашніх тварин. Авторкою виділені такі провідні особливості української світоглядно-філософської ментальності, як «кордоцентризм», індивідуалізм сприйняття та антеїзм.

Ключові слова: архетип, антеїзм, індивідуалізм сприйняття, кордоцентризм, ментальність, менталітет, світогляд.

В статье проанализировано особенности ментальности украинского народа в его отношении к природе. Охарактеризовано аспекты становления украинцев к земле, домашним животным. Автором выделены такие основные особенности украинской мировоззренческо-философской ментальности, как «кордоцентризм», индивидуализм восприятия и антеизм.

Ключевые слова: архетип, антеизм, индивидуализм восприятия, кордоцентризм, ментальность, менталитет, мировоззрение.

The article analyzes the features of mentality of the Ukrainian people in their attitude to nature. It characterises the aspects of the Ukrainian attitude toward the ground and pets. Author identified the following key features of Ukrainian mentality and philosophical outlook as «cordocentrism», individual perception and antheism.

Key words: archetype, antheism, individual perception, cordocentrism, mentality, world view.

*Природа одному мати, другому – мачуха.
Народна мудрість*

Культура нації витворюється протягом дуже довгого часу: починаючи з прообразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків.

Є щось таємниче в тому, що отримало назву «менталітет», те, що повністю не висловлене, не сформульоване, не усвідомлене, але існує і визначає ставлення людини до світу. Воно існує на рівні «взірців поведінки», взірців «вибору», на окремих оцінках і перевагах, які підхоплюються іншими людьми й непомітно формують їх свідомість. Це немов би якась традиція, яка, подібно до могутнього потоку, захоплює людей і непомітно змушує їх робити й говорити те, що роблять і говорять інші, створюючи при цьому ілюзію природності й безумовності власної поведінки. Тобто, менталітет – це шар людської свідомості, який непро-рефлектований, неусвідомлений повністю, потаємний від самих його носіїв, або, по-іншому, соціально-культурний автоматизм поведінки.

На сучасному етапі ментальність та національна ідея стали об'єктами дослідження таких вчених, як І. Бичко, П. Гнатенко, І. Грабовська, П. Кравченко, О. Лісеєнко та ін. Спільним моментом поглядів вітчизняних вчених є акцентування зв'язку поняття ментальність із поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом.

Дослідники ментальності українського народу (М. Шлякевич, В. Дорошенко, С. Білокінь, Я. Ярема, В. Янів, П. Юркевич ін.) вважають, що духовний світ українства вирізняється емоційно-чуттєвим характером, характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як сутність свідомого творчого життя – служіння високим ідеалам істини, добра, краси і мудрості.

Ментальність, на думку багатьох українських сучасних вчених, це глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, усталена й водночас динамічна сукупність настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо.

Поняття «ментальність» у науковий обіг увійшло з 1958 р. завдяки двом французьким дослідникам Ж. Люб'є і Р. Мандру. Через цю категорію ми можемо аналізувати психічний склад людей у соціальному, політичному чи етнічному контексті. Аналіз міфології, фольклору, архетипів і установок колективного підсвідомого дає можливість вивчати ціннісно-сміслові утворення етнічних суб'єктів. Вони стають головними у структурі етнічної ментальності. Ментальність орієнтує на певну поведінку, цінності і носить світоглядно-практичний характер.

Як пише Г. Лозко, ментальністю сьогодні прийнято називати, власне, те, що можна вважати «духом народу». У національній культурі, як правило, відображена й ментальність народу-творця. Космополітична ж культура, яку донедавна називали інтернаціональною, денаціоналізує особистість, позбавляє її почуття патріотизму і тому шкідлива для нації.

Національні відмінності – це насамперед відмінності у психології мислення, яка відображається передусім у мові, а також у розумовій творчості, що впливає з ментальності етносу. На думку Дмитра Овсяннико-Куликівського, яскравість національних рис прямо пропорційна рівню інтелектуальної обдарованості, а отже, «геній завжди в психологічному сенсі глибоко національний». Окремі ж суб'єкти, «що стоять у розумовому відношенні нижче середнього рівня, тим більше слабоумні, а також ідіоти позбавлені національних ознак».

Отже, національний характер найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації. Але не слід забувати, що будь-які узагальнюючі характеристики етносу завжди будуть відносними порівняно з іншим етносом [6, с. 120].

Для українського колективного безсвідомого, на думку А. Кульчицького, характерним є архетип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі. «Не випускайте землі з рук, тримайтеся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить» – вчили селяни своїх дітей. Повага ця часто доходила до обожнювання: «Клянусь землею».

Таким чином, світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом усієї його історії, є результатом впливу даного архетипу. Формування української психіки зумовило домінування рефлексивної світоглядної установки над предметною, орієнтованою на оточуючий світ. Дослідники М. Костомаров, В. Липинський, Д. Чижевський схилиються до думки, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість, яка проявляється у втечі в різних формах від зовнішнього світу на самоту – в ідеалізований, вигаданий міфічний світ, у якому тільки й відчуває себе цей дух цілком природно. Саме тому в українському суспільстві родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність. «До свого роду, хоч по горло в воду» – без родини не уявляв українець повноцінного, змістовного життя.

Українська культуролог С. Андрусів констатує: «...Дитинство українського етносу, мабуть, було «раєм» у цьому райському куточку землі. Може, тому, непристосовані до суворих, жорстоких взаємин «дорослих» народів (війни, насильство, агресія, підступність тощо), ми й мали таку невдячну історію. Звідси постійна українська ... емотивність вдачі... а також ліризм, поетичність світосприймання і вислову, а разом з тим – квітизм, те від дійсності, соціальна пасивність, байдужість».

Живучи в «раю», оточені прекрасною природою, створюючи свій поетичний світ віри та народних обрядів, навряд чи були наші предки егоїстами («хоч не з'їм, то понадкусую»). Подорожуючі іноземні гості неодноразово відзначали привітність, щирість і гостинність українців. У старі часи в Україні не було злодіїв, хати не закривали, знаючи, що навіть якщо у

глухому селі комусь виникне потреба зайти до хати зігрітися, він не тільки не вкраде, а ще й своє залишить із вдячності до господарів. Живучи за законами народної моралі, люди ділилися останнім, ніколи не покидали сиріт, і коли була така потреба, виховували громадою. Про це створено народом безліч пісень, балад, про це дають інформацію легенди і перекази.

Духовний світ українства завжди вирізнявся емоційно-почуттєвим характером, кордоцентричністю, поєднанням несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі. Українець – людина зі складним відчуттям свого «Я», але переборовши багато труднощів до цього самовияву, він сам стає чуйним, кордоцентричним (сердечним), співчутливим до долі ближнього. Характеру українця властиве всепрощення, непам'ятання зла. Романтичне сприйняття світу, мрійливість, бажання видавати уявне за здійснене – риси нашого менталітету.

У наші дні проблема національного менталітету стає все більш актуальною. Розбудова української державності нагально вимагає глибокого та об'єктивного вивчення особливостей нашого народу. А знання базових рис конкретної нації виконують прогностичну функцію, дозволяють, придивившись глибше до себе, зазирнути у майбутнє, адаптуватися до нього.

Ментальність українського народу формувалась під впливом складних історичних умов. Розташування між Сходом і Заходом, тривале бездержавне існування, розчленованість народу в минулому здебільшого визначили український менталітет. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила химерне поєднання у світогляді українців західної (індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності.

Для українця характерне прагнення до самопізнання, заглибленість у себе, прагнення до усамітнення, уявлення окремої людини мікрокосмосом, важливий внутрішній, духовний світ людини, як його справжній світ, зв'язаний з особистісними якостями. Відома й глибока емоційність українця, що йде від зацікавленого, сердечного ставлення до природи рідного краю, до землі – лагідної, доброї, щедрої, родючої, що породжує світ буття, точніше – світ мого буття. Рідна природа, рідний край, рідна земля – не абстрактні поняття для українця, а Батьківщина, ненька-Україна, що переживається глибокими почуттями. У ній радість й печаль кожного, доля, існування, воля. Таке ставлення до землі рівнозначне ставленню героя стародавньогрецької міфології Антея до Богині Землі – своєї матері, яка дає йому непереможну силу.

Антеїзм – важлива особливість ментальності українського філософського світогляду. Глибока емоційність, ніжне ставлення до рідної природи – відображені в історії матеріальної та духовної культури України. Жага необмеженої свободи, необмеженої волі, закоханість у природу рідного краю втілені у тисячолітні звичаї і традиції. Усна творчість донесла народні повір'я, вірування в живі істоти, що оточують людину (водяні, русалки, лісовики тощо), їх поважають, приносять жертви, щоб не шкодили, не затьмарювали віру в вічність людського життя. Такий характер

світосприймання породжує романтичний дух народу, тисячкратно оспіваний у мелодійних українських піснях. Без пісень, танців, ігор не обходилась жодна подія. Романтичний дух української нації втілений у філософії серця: кордоцентризм – ще одна грань української ментальності, що формувалась у глибинах стародавньої культури, шліфувалась у Словах, Посланнях, Повчаннях, Молитвах. Особливості української ментальності так чи інакше властиві всій історії філософії України [7, с. 42].

Для українця, пише А. Фурман, «... типовою є установка на перетворення себе, а не оточення, звідси перевага особистого над суспільним, тенденція до ситуативного утвердження власного Я і самоактуалізації; йому притаманні мрійливість та ніколи незавершене прагнення до правди, власної досконалості; він індивідуаліст: хоче мати свій шмат землі, будинок, господарство тощо, а тому не любить підкорятися, принижує близькі авторитети, неспроможний створити свою владу, більше живе своїм духовним життям та уявленнями про реальний світ» [9, с. 50].

Природа українця уявляється не як храм чи безодня, а як родове начало, материнське лоно. Для українця характерна заглибленість у природу, нерозривність мікро- та макрокосмосу. У давніх українців спостерігалось особливе ставлення до землі та домашніх тварин.

Так, наприклад, добування меду було відоме в Причорномор'ї з давніх-давен. Про це писав ще Лріск Палійський у своїх спогадах про подорож у столицю Аттилі: «В поселеннях нам відпускали для їжі замість вина так званий туземцями медос».

Бджільництво в давнину називалося бортництвом (від старослов'янського борть – вулик у дуплі дерева). Мед – також традиційний напій; він використовувався і для виготовлення солодких страв. Знаряддя бортництва – спеціальні ножі для вирізування стільників – знайдені в розкопках на території лісової та степової зон України. У Сумському краєзнавчому музеї експонується горщик із залишками меду тисячолітньої давності. Мед збирали від диких бджіл у лісових хащах та дуплах дерев; кожен, хто знаходив борть, ставив свою зарубку чи знак на дереві і вважався її власником. У «Руській правді» є кілька статей про покарання тих, хто знищував або незаконно привласнював чужу борть.

Особливо були поширені напої з меду, які варились при княжому дворі та в сім'ях знатних бояр. Ці напої могли зберігатися впродовж кількох десятиліть у спеціальних льохах-медушах. Ця давня традиція медоваріння припинилася у XVIII ст. з появою дешевих заміників меду з цукру.

Широко застосовувався мед і в лікувальній практиці. Дочка князя Мстислава Володимировича Євпраксія написала навіть медичний трактат «Мазі», де описала різні способи лікування медом і виготовлення з нього цілющих мікстур. Цей медичний трактат цінний ще й тим, що його вперше у світі написала жінка (не враховуючи Клеопатру, яка писала про косметику).

Особливо відомими місцями бджільництва в Україні були урочища вздовж Дніпра, Інгулу й Іромоклії. Тут встановлювали свої пасіки і запорозькі козаки. З меду вони варили напої, а з воску виготовляли свічки.

І приказка: «Бджола – божа мушка, а пасічник – божий чоловік» – свідчить про почесність праці збирачів меду, про «богоугодність» цієї справи.

Перше збирання меду (вирізування стільників) відбувалося на Малого Спаса (1 серпня), друге – на Великого Спаса (6 серпня). Уперше мед їдять з маковими коржиками, вдруге – з яблуками та грушами. Це ритуальна їжа на свята. Інші ритуали, пов'язані з бджільництвом, мають символічне значення: наприклад, підкидання першої ложки куті на стелю, «щоб бджоли роїлися», або «щоб рої сідали».

У Київській Русі переважали лісові промисли меду, проте з XIV ст. починається новий етап бджільництва, пов'язаний зі штучними бортями-вуликами. На півдні були поширені сапеткові вулики, тобто плетені з очерету, рогози, верби й соломи, всередині їх обмазували глиною. Перший рамковий вулик був сконструйований у 1814 р. українським вченим Петром Прокоповичем, але, як це часто в нас буває, цей винахід не був визнаний на батьківщині вченого, він почав використовуватися у Німеччині і лише згодом повернувся до нас. В Україні створено Музей бджільництва, де відображено історію бортництва, пасічництва, медоваріння. Цей музей знаходиться у м. Гадячі на Полтавщині [6, с. 123].

Отже, мірило стійкості українського етносу, його реальна цілісність як динамічної саморегульованої системи, визначалось не державою, не ідеологією, не чисельністю народу, а міцністю збереження господарсько-культурних і побутових традицій, силою зв'язку поколінь і точністю передачі досвіду предків своїм нащадкам. Саме традиційна система внутрішніх зв'язків між людьми, між поколіннями зберегла українців як народ.

Виключна перевага селянського класу в деякі періоди української історії мала також і позитивний вплив на українську ментальність: селянський побут, який більшою мірою узалежнює людину від природи, ніж від іншої людини, спричинює високе емоційне переживання природи, спокійну, витриману вдачу, ніжність і схильність до рефлексії. Ці риси сприяли також збереженню родинних і родових груп, приятелювання й побратимств [3, с. 8].

Український селянин усією своєю історією врісся в ту землю, на якій він працює спредвіку, і в цьому органічному зв'язку із землею бачить свою найсильнішу зброю, за допомогою якої йому вдалося ... закріпити свої позиції на призначеному йому долею просторі... Заселення Сибіру, східноазійських районів, Канади, США, Бразилії, Аргентини та ін. [5, с. 22].

Доля розкидала українців далеко по світах. Не завжди навіть вдавалося їм зберегти найцінніше – мову. Та глибинний дух нації робить впізнаваним співвітчизника навіть у найдальших поселеннях. Якщо у глухій сибірській тайзі ви раптом побачите село, а біля будинків – квіти, знайте: тут живуть українці. Якщо у приволзьких степах раптом зустрінете білі чепурні хатки – тут наші земляки. Якщо ви зайдете у модерний котедж десть у Саскатауні і на стіні побачите вишиті рушники, а у миснику – полив'яні полумиски: і тут слід шукати джерельця у далекій Україні [4, с. 136].

Отже, нами виділені такі провідні особливості української світоглядно-філософської ментальності, як «кордоцентризм», індивідуалізм сприйняття та антеїзм. Власне національні риси характеру (ліризм, м'якість, доброзичливість), що більше притаманні жіночим образам, формують в українця певне світобачення, світовідчуття та світорозуміння, яке вирізняє його з-поміж інших етносів.

У наш час проблеми бережливого ставлення до рідної природи повинні вийти на домінуючі позиції, адже Україна є зоною екологічного лиха. Усі ми, українці, повинні об'єднати спільні зусилля для збереження свого довкілля. Показовим в цьому напрямку є прийняття «Громадського екологічного кодексу» – документа, розробленого Всеукраїнською екологічною лігою за ініціативи компанії «Тетра Пак Україна». Кодекс є збіркою рекомендацій для всіх, хто хоче зробити свій вклад у збереження природи. Він містить 6 розділів, що складаються з практичних порад на тему економії води, електроенергії, тепла, природних ресурсів, дотримання екологічних правил в офісі. В окремому розділі «Стань еко-споживачем!» містяться поради щодо сортування сміття, відмови від одноразових речей, використання екологічної картонної упаковки.

Вважаємо, що якщо бодай частина населення країни дотримуватиметься рекомендацій еко-кодексу, усі екологічні проблеми будуть не настільки критичними.

Подібні екологічні документи існують у багатьох країнах світу, але для українців такі рекомендації розроблені вперше. Їхній основний принцип – це може зробити кожен.

Вважаємо, що в українців більше шансів поліпшити власне життя, діючи самостійно, ніж чекаючи ініціативи від уряду, чиновників спираючись на історичну спадщину.

«В українців фермерська ментальність. На першому місці в українців – побут і вирішення родинних та власних проблем, і десь далеко є велика політика. Людина почувається більш упевненою, коли займається маленькими речами, які від неї справді залежать. Україна досі ще існує тільки тому, що хтось обробляє картоплю, хтось садить капусту, хтось підрізає дерева. Територія, населена українцями, живе і в дечому квітне, але територія другого щаблю, населена політиками, успішно паразитує на стабільності фермерського укладу і фермерської ментальності українців. Мета українця – не державу збудувати, а зберегти шмат землі і свій маленький світ» – такі міркування висловив відомий письменник Андрій Курков у політичній програмі Остапа Дроздова «Прямим текстом. Бліц», на телеканалі ЗІК.

Саме тому, формуючи свою сучасну ментальність, українство має зробити головними найкращі риси, що їх було виплекано впродовж сторіч нелегкої історичної долі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко Б. Ментальні особливості національної самосвідомості / Б. Бичко // Філософські обрії. Науково-теоретичний збірник. – № 3. – 2000. – С. 104–114.
2. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : «ДОК-К», 1997. – 290 с.
3. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму 20ст. / І. Грабовська // Пам'ять століть. – 2000. – № 1-2. – С. 8–25.
4. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Тандем, 2000. – 320 с.
5. Кисельов М. Екологічна свідомість українців: традиція та сьогодення / М. Кисельов // Вісник НАН України. – 1998. – № 7-8. – С. 23–29.
6. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
7. Мірчук І. Світогляд українського народу / І. Мірчук // Народна творчість та етнографія (Київ). – 1996. – № 1. – С. 22–33.
8. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
9. Соболев В. Дослідження витоків української ментальності / В. Соболев // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 42–45.
10. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1998. – 251 с.
11. Фурман А. Психокультура української ментальності / А. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 131 с.
12. Універсальні виміри української культури / О. С. Кирилюк, В. С. Горський, Б. О. Парахонський та ін. – Одеса : Наука, 2000. – 234 с.

Рецензенти: **Багмет М. О.**, д.і.н., професор;
Гавеля В. Л., д.філос.н., професор.

© Шевель А. О., 2012

Дата надходження статті до редколегії 02.11.2012 р.

ШЕВЕЛЬ Анжеліка Олександрівна – старший викладач кафедри філософії та політології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м. Глухів.

Коло наукових інтересів: ментальність українців та політичні процеси в сучасній Україні.